

עידוד המסחר והכלכלה בפסיקת רבנו תם]תתפג

המוצדקת מראיית מגמתיות בפסיקת ההלכה³, נדמה שאין להתעלם מכך, שיש קו אחד בנוגע לנושא האמור בפסיקת רבנו תם. אין ברצוננו ובאפשרותנו להוכיח, שרבנו תם פסק כפי שפסק משיקולים שאינם הלכתיים ממש. ואף על פי כן אין מנוס מן המסקנה המצטיירת בדבר פסיקה מצטברת ועקיבות מדהימה בכיוון מסוים. עקיבות זו נותנת, לדעתנו, להסבירה לא במונחים הלכתיים, אלא במושגים של מדיניות כלכלית. וכבר ניסה ש' אלבק לדאוג את פסיקת רבנו תם כמוודרכת מכוח תנאי זמנו ומקומו, כאשר הוא דן בקרבה שבין פסיקה מסוימת לבין המשפט הכללי שהיה בתוקפו בצרפת אז. דברים אלו גררו ביקורת מסויימת⁴, ואף אם אנו נוטים בדרך כלל להסכים עמה, נדמה, שיש לקבל את דברי אלבק, אולי "עם קב חומטיין", *mutatis mutandis*, בנוגע למצב הכלכלי דאז. וזה לשונו של אלבק: "עקרונות מסויימים שרווחו בין בני הזמן ההוא, נראו בעיני הכל כהיגיון הפשוט והצורך ביותר, ולפיכך גם בעלי התוספות, בהיותם בני תקופתם, הבינו אף את ההלכה התלמודית לפי ההיגיון ורוח הצדק המקובל אז"⁵.

ב. דיני ממונות

רבנו תם היה מן חכמי ההלכה הבולטים בהכרתו בסוגי קניין והעברה שונים, ולעתים קרובות גם בניגוד לדעתם של חכמי הלכה אחרים⁶. פסיקתו מהווה תרומה של ממש להתפתחות חיי המסחר. למשל, רבנו תם הוא מעמודי התווך בקרב הדוגלים בגישה, שיש לתת תוקף מיוחד לתקיעת כף שניתנת בין אנשים ככלל, ובין סוחרים בפרט. לפי רבנו תם תקיעת כף מחייבת כחיוב בשבועה על כל תוצאותיה⁷. ברור שיצירת התחייבות תקפה על סמך תקיעת כף בלבד מהווה צעד חשוב ביותר לכיוון הקלה על משא ומתן. יתר על כן, זו תרומה מיוחדת במינה למען מתן תוקף משפטי לחיוב במשפט העברי — בעיה שהטרידה ומטרידה רבים עד היום⁸. דוגמאות נוספות לגישתו נמצאים בדיוניו בשאלת העברת חובות, הן בעל פה והן בכתב. הן אקטיביות (היינו על ידי הנושה), והן פאסיביות (היינו על ידי החייב).

כדי להקל על העברת חובות תיקנו חכמי התלמוד את דרך ההעברה, המכונה "מעמד שלושותן". בהתאם לדרך זו ניתן להעביר חיובים על ידי אמירה בלבד, כאשר נוכחים שלושות הנוגעים בדבר, דהיינו, הממחה, החייב (המומחה) ומקבל ההמחאה, הנמחה⁹. תקנה תלמודית זו היתה בעלת חשיבות רבה ביותר לעידוד חיי המסחר. ייחודה היה בכך, שאמירה בלבד הביאה את העסקה לידי גמר. הממחה יצא לגמרי מן התמונה ונתרנו יחסים משפטיים

3. ראה ח"ה בן ששון, "הנהגתה של תורה" (ביקורת על א"א אורבך, בעלי התוספות) בינונת ט (תשט"ז) 39—53, בעמ' 46—49. AJS Review: "Can Halakic Texts Talk History?" vol. 3 (1978) 153—196 at 174.

4. ראה אורבך וטולוביציץ, שם.
5. אלבק, שם, עמ' 117—118. למרות הביקורת של אורבך על אלבק, גם אורבך סבור, שלעתים תנאי המקום והזמן תרמו לעיצוב פסקיו של רבנו תם. ראה בעיון הפרק הנ"ל על רבנו תם. גם אחרים הולכים בדרך זו, ראה למשל:

J. Faur, "The Legal Thinking of the Tossaphot, an Historical Approach", Dine Israel 6, 1975, pp. XLIII—LXXII.

6. ברם, ראה שו"ת הרשב"א ח"ד רד, לעניין הקנאה לאחר זמן בקניין סודר.
7. שו"ת מהר"ם ד"פ עב; שו"ת הרשב"א ח"ה סז; שו"ת מהר"ח א"ז רנא; תשב"ץ ח"א צד; שם, ח"ב, קמא.
8. ראה ש' ורפהטיג, דיני הווים במשפט העברי (ירושלים תשל"ד) 1—30; א' ורפהטיג למהותו של החוזה במשפט העברי (לבעית קנין דברים) (עבודת דוקטור שהוגשה לאוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח).
9. גטין יג. א; שם, יד, א; קדושין מה, א; ב"ב קמד, א; שם, קמח, א.

סי' / כרך / חלק / Vol. I

Shilo, Shmuel

פרופ' שמואל שילה

עידוד המסחר והכלכלה בפסיקת רבנו תם

א. הקדמה

כבר נכתבו מחקרים חשובים על רבנו תם¹, אולם עד היום לא זכינו לספר המוקדש כולו לגדול בעלי התוספות. ברצוננו להוסיף נדבך להכנה הכוללת של פועלו של רבנו תם כפוסק הלכה.

מחקרנו העלה, שכאשר מתעוררת שאלה בנוגע לחיי המסחר של יהודים, פסיקתו של רבנו תם ברורה ונוטה לכיוון ברור אחד: העדפת האיטרסטים העסקיים הרחבים, עידוד חיי המסחר ככלל וגישה laissez faire בפרט. הדברים בולטים במיוחד במקרים של ניגודים בין גישה המכיאה לצמצום התחרות המסחרית לבין גישה הגורמת להרחבת פעילות זו. פסיקתו עקיבה וחד-משמעית — לטובת פיתוחם והעשרתם של החיים הכלכליים. גישה זו עולה ומבצבצת ממכלול דבריו, הן פסקיו והן פירושו. נטייה זו הולמת ביותר את המצב הכלכלי ששרר במאה השתים-עשרה באירופה ככלל ובצרפת בפרט. היתה זו תקופה של פריחה כלכלית והתעוררות מסחרית, המכונה בפי היסטוריונים "תקופת המהפכה המסחרית"². כאשר פסקי הלכה רבים כל כך, בנושאים שונים, מצביעים על כיוון כללי אחד, וכיוון זה מתאים לעולם שסבב את רבנו תם, עולה שאלה: כלום אין לפנינו, אולי, מגמתיות בפסיקה. המצביעה על שיקולים שאינם הלכתיים טהורים גרידא? לאור עקיבות מדהימה בפסיקה נדמה, שאין מנוס מן המסקנה שיש דברים בגו.

עם כל המודעות לבעייתיותם של נסיונות להסביר את פסיקת ההלכה של גדולי תורה ככלל, ושל רבנו תם בפרט, כמושתתת על מקום מסוים וזמן מסוים, ולמרות כל הרתיעה

1. החשובים בין החיבורים על רבנו תם הם מאמרו של שלום אלבק "יחסו של רבנו תם לבעיות זמנו", ציון, יט (תשי"ד) 104—141, והפרק על רבנו תם בספרו של א"א אורבך, בעלי התוספות (מהדורה רביעית מורחבת) ירושלים, תש"ם, 60—113.

2. Marc Bloch, Feudal Society (tran. L.A. Manyan) (Chicago, 1964), 69—71; Cambridge Economic History of Europe vol. 2, 289—293 vol. 3, 555; L.K. Little, Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe (London, 1978), chapter one: "From gift economy to profit economy"; chap. two: "Adapting to the profit economy"; S.B. Clough and C.W. Cole, Economic History of Europe (Boston, 1968), pp. 65, 77, 83; A. Tilly (ed.) Medieval France (Cambridge, 1982), 180; E.M. Hallam, Capetian France 987—1328 (London, 1980) 71, 137, 139.

בין המומחה (החייב) והנמחה (הנושה החדש). תקנה זו משמשת גם להעברת נכס מופקר. חידושו של רבנו תם, בניגוד לדעותיהם של חכמי הלכה אחרים, היה, שאין צורך בהסכמת החייב להעברת חובו: ניתן להעביר את חובו לנושה חדש גם בעל כורחו¹⁰. חידושו הקל ביותר על העברת חובות אקטיביים¹¹.

הלכה מקובלת היא, שאין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם¹². גם הקניית דבר שנמצא בעולם, אולם עדיין לא הגיע לידי המקנה, כלולה במושג זה¹³. הגבלה זו הכבירה על המשא ומתן. ברם, רבנו תם, כנראה בניגוד לקודמיו¹⁴, צמצם הגבלה זו למקרה שלא הוגדר בד"ע מה עומדים להקנות, כגון המקנה "מה שאירש מאבא". ברם, המקנה דבר מוגדר, כגון האומר שדה זו שאירש מאבא מכורה לך, קנה¹⁵. חידושו של רבנו תם, שבא להקל על דרכי משא ומתן וקניינם, לא נתקבל ולא היה להלכה מקובלת¹⁶.

רבנו תם היה מחכמי ההלכה שסברו, שאפשר להעמיד את השותפות, או לפחות סוג מסוים של שותפות, כעסק ללא צורך בקניין פורמלי. יתרה מכך: במסגרת הלכה זו מסתבר, שבין שותפים אפשר להקנות דבר שלא בא לעולם. אליבא דרבנו תם (ואחרים) ניתן ליצור שותפות מסוג מסוים אף ללא עשיית קניין כלשהו¹⁷. בהתאם להלכה המקובלת כמעט שלא ניתן ליצור שותפות של ממש, וכפי שהסביר גולאק: "עסק של שותפות שאין בו שום חפצים משותפים ושיש רק השתתפות הפעולה, כמו שותפות האומנים בעבודתם, אין לו לפי חומר הדין, על מה שיחפוס בו הקניין, ואין לו ערך משפטי כלל"¹⁸. כאמור, גישת רבנו תם בנידון תרמה לפתרון בעיה זו.

ההלכה שנפסקה בתלמוד, שהמוכר שטר-חוב לחברו, ולאחר מכן מחלו המוכר, מחילתו תופסת¹⁹, עוררה בעיות חמורות ועיכבה את ההתפתחות הכלכלית. פתרון חלקי לבעיה זו — והדבר כבר הובא בתלמוד — הוא, שמי שדן דין גרמי יכול לחייב את המוחל על נזקו. שתי שיטות עיקריות התפתחו בעקבות הלכה זו בין הפוסקים. השיטה הראשונה גורסת,

10. תוספות גטין יג, ב. ד"ה גופא; שו"ת הרשב"א ח"ב שעה; טור חו"מ קכו סק"ח ובי"ש שם.

11. בשאלה אחרת הנוגעת לעניין מעמד שלושותן גישה רבנו תם נוטה דווקא לצמצום-מה של הפעילות המסחרית. חוץ מעניין זה לא מצאתי דבר אחר בפסיקת רבנו תם בכללותה, או במסורות מבוססות המובאות בשם רבנו תם, המצביע על גישה מצמצמת בנידון. כוונתי לפסיקת רבנו תם, שמעמד שלושותן אינו מועיל כשאחד הצדדים הוא גוי. גישה זו היא תוצאה ישירה, אליבא דרבנו תם, של ההלכה המקובלת שאין זכיה לגוי, או משום שלא חיקנו תקנה זו בנוגע לגוי (תוספות גטין יג, ב. ד"ה במעמד; שו"ת מהר"ם ד"פ, קצב; שם שכז; שם, תתקעד; שו"ת הריב"ש רכב; תשב"ץ ח"א קנב; שו"ת מהר"ל עו). גישה זו של רבנו תם היתה חידוש מסוים, מאחר שגאונים וראשונים אחרים, כגון הרי"ף (שו"ת הרי"ף רלח; תרומות כח. א) ובעל העיטור בשם רב האי גאון (עיטור ח"א אות ה המחאה), פסקו, ש"מעמד שלושותן" נהג גם כשמדובר בכרי (אבל השווה שו"ת הרשב"א ח"ב לט).

12. ספר המקח וממכר לרב האי גאון, שער כט; הלכת הרי"ף ב"מ פ"א דסו; רמב"ם, הלכות מכירה פכ"ב. ה"א; תרומות שער ס"ד ח"ב; פסקי הרא"ש, ב"מ פ"א סי' מ, מא; טור ושו"ע חו"מ רט, ד.

13. תוספתא נדרים סוף פרק ו'; ב"מ טז, א; ספר המקח והממכר לרב האי גאון שער ב, הדרך השני והשלישי; רמב"ם שם, פכ"ה ה"ה; תוס' חו"מ ר"א, א ושו"ע חו"מ רט, ה.

14. תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת (קופפר) ז: ב"י לטור חו"מ, סי' ריא, לדעת הרמב"ם והגאונים.

15. תוספות כתובות צ"א, ב. ד"ה דוכנה; תוס' חו"מ ר"א בשם ר"ת.

16. ראה רמ"א לטור חו"מ ר"א, א בשם יש אומרים, וראה גם שו"ת הרא"ש לח, ה.

17. מרדכי, ב"ק סי' קצט; שו"ת מהריק קפא. וראה ש"ד רויטל, יסודות השותפות במשפט העברי, (עבודת דוקטור שהוגשה לאוניברסיטה העברית), 1970, עמ' 26 — 27.

18. א' גולאק, יסודי המשפט העברי ח"ב, 192.

19. כתובות פו, א; קרושין מח, א; ב"ק פט, א; ב"מ כ, א; ב"ב קמו, ב; שו"ע חו"מ סו, לב.

שיש לחייב את המוחל בכל הסכום ששולם בעד קניית השטר. סכום זה הוא, בדרך כלל, פחות ממה שנקוב בשטר²⁰. ואילו השיטה השנייה סוברת, שיש לחייב את המוחל בסכום הנקוב בשטר²¹. ברור, שגישה זו מהווה הרחעה כנגד מי שעומד למוחל על חובו שהועבר לאחר. רבנו תם נמנה עם הפוסקים, שיש לחייב את המוחל על כל הסכום הנקוב בשטר²². פסיקה זו אינה חידושו של רבנו תם. ברם, אימוצה עולה בקנה אחד עם גישתו, שיש להגן על משא ומתן תקין, ותואמת את סברתנו בדבר פסיקתו בענייני מסחר.

הקלות בדיני העברת שטרות עודדו משא ומתן מסחרי. מקובל אצל הפוסקים, על סמך דברי התלמוד, שהדרך להעברת שטר היא על ידי כתיבה ומסירה. אם לא הועבר השטר בדרך זאת, אין הוא מועבר על פי דין. בעל הטורים מסכם את ההלכה בפתיחת דבריו בסימן ה' בהעברת שטרות: "הלכתא, אותיות אין נקנין אלא בכתיבה ומסירה. לפיכך האי מאן דמזבין שטרא לחבירה (מי שמוכר שטר לחברו) צריך למיכתב קני לך איהא (אותו) וכל שיעבודא דאית ביה (שיש בו). ואם לא כתב כן לא קנה המלווה שבו... אלא מקח טעות הוא..."²³. דברים אלה מבוססים על פסקי כמה חכמי הלכה שקדמו לו. רבנו תם הוסיף להלכה לעניין זה, ואף על פי שלא סתר את מה שנקבע לפניו, היתה גישתו יכולה להביא לידי שינוי של ממש. וכך פסק רבנו תם: "המוכר לחבירו שטר חוב בעדים, אע"ג דקי"ל דאין אותיות נקנות אלא בכתיבה ובמסירה, אם קדם הלוקח וגבה החוב, אין המוכר יכול לחזור בו"²⁴. אם נעשתה ההעברה ללא כתיבה ומסירה, אם גבה הנמחה את השטר, מעשיו קיימים. אמנם לא פסק רבנו תם, שמלכתחילה ניתן להעביר שטר גם בדרכים אחרות, ואולם למעשה איפשר זאת. על ידי כך נוצרו אפשרויות נוספות להעברת שטרות — עובדה שהקלה על המשא ומתן המסחרי.

במקומו ובזמנו של רבנו תם נהגו להלכה ולמעשה דיני שמיטת כספים²⁵. ברור, שהקפדה רבה בנידון הביאה לקשיים במשא ומתן רגיל. היה מקום וצורך למצוא היתרים מסוימים ודרכים לעקוף את התוצאות החמורות לחיי המסחר, שנבעו מדיני השביעית. מכמה פסקי הלכה של רבנו תם אנו רואים, שהוא ניסה למצוא היתרים שונים להקל על ההקפדה על דיני השמיטה. אחד ההיתרים, שעזר במידת מה, קבע, שאם ההלוואה היא לעשר שנים, אין שביעית משמטת. כגמרא מובאות שתי מסורות מנוגדות בנושא של המלווה לחברו לתקופה של עשר שנים, האם שביעית משמטת או לאו? "אמר רב יהודה אמר שמואל: המלוה את חבירו לעשר שנים, שביעית משמטתו", ובהמשך: "א"ר יהודה אמר שמואל: המלוה את חבירו לעשר שנים, אין שביעית משמטתו"²⁶. המימרה השנייה מקילה הקלה של ממש על חיי המסחר ומאפשרת עקיפת דיני שמיטת כספים. הפוסקים חלוקים בנוגע לשאלה, איזו

20. העיטור אות מ, מחילה, בשם רב נטרנאי: הגהות מיימוניות, חובל ומזיק פ"ו ה"י = תשובות רב שר שלום גאון, קלה; תשובה ע"ג שער ו ה"ה סי' טו; רשב"ם, ב"ב קמו, ב. ד"ה מחול; א"ו"ז ב"ק פ"י"ב סי' קמג; תרומות, שער נא ח"ט; רא"ש, ב"מ פ"א סי' מח בשם רב שרירא גאון; הגהות הרא"ש ב"ק פ"ב סי' יז.

21. רש"י לכתובות פו, א ד"ה דמי שטרא; חרושי הרמב"ן (בדפוסים, הרשב"א) כתובות פו, א בשם רב האי גאון והרי"ת; עיטור אות מ מחילה; ראב"ן כתובות סי' מ"ז; תשובה ע"ג הקצרות י; רמב"ם, הלכות חובל ומזיק פ"ז ה"י.

22. א"ו"ז ב"ק פ"י"ב סי' קמג; שו"ת מהר"ם ד"פ קכת; הגהות הרא"ש ב"ק פ"ב סי' יז.

23. טור חו"מ, פתיחת סימן סו.

24. בשם ר"ת מפסקי הרא"ש ב"מ פ"ה סי' לב; חידושי הרמב"ן ב"מ סי', ב; שו"ת הרמב"ן ז; שו"ת הרשב"א ח"ג פו; שו"ת הריב"ש שלה; שו"ת מהר"ח א"ו"ז רי; תרומת הדשן שיג.

25. א"ו"ז ע"ז קז — קח; פסקי הרא"ש, מכות פ"א סי"ג. 26. מכות ג, א — ב.

מסורת יש לקבל הלכה למעשה²⁷. רבנו תם היה מאלה שסללו לכאים אחריהם את הדרך לקבלת הפסק על פי המימרה השנייה²⁸.

זאת ועוד: קביעתו החשובה מאוד של רבנו תם, שהביאה הקלה של ממש לחיי המסחר, הייתה לעניין, מי הוא בית-הדין המוסמך לכתוב פרוזבול. רבנו תם השיב על שאלה זו: "ואפילו אינו גדול הדור, יכול לכתוב פרוזבול"²⁹. היינו, רבנו תם פסק, שכתוב פרוזבול יכולה להיעשות בקלות יחסית.

שני עניינים נוספים בנוגע לשמיטת כספים, הקשורים זה בזה קשר בלינתק, נידונו בדברי רבנו תם. על סמך הכנתו את הסוגיה התלמודית הוא פסק הלכה למעשה, שהטענה שהיה לו פרוזבול ואבד, מהימנת היא. כהמשך למהלך מחשבה זה פסק, שיש להאמין גם למי שטוען, שבינו לבין הלווה היה תנאי שלא תשמטנו שביעית, והוא נאמן אף ללא שבועה³⁰.

במשפט העברי, כמו בשיטות משפט אחרות, ואולי אף יותר בשל אופיו הדתי, ישנה מגמה להרים את המסך על עיסקאות, שעל פניהן הן כשרות, אך מסתתרת בהן כוונה לפגוע באחרים. דוגמה קלאסית לדברינו נמצא בדיון בשטר מברחת, היינו, נסיון להעביר נכסים לאחר במטרה למנוע מנושה לגבות את חובו. דבריו הבוטלים של הרא"ש מרגימים בצורה יפה את גישת חכמי ההלכה כלפי המברחים: "תורת אמת וחוקים טובים ומשפטים ישרים נתן הקב"ה לישראל על ידי משה רע"ה, דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, צדיקים ילכו בם והפושעים יכשלו בם, והפושעים המתנכלים לעקש הישרה ולהגדיל שקל במאזני מרמה, חייבין חכמי ישראל לסכל עצתם ולבטל מחשבתם, וע"ז נאמר צדק צדק תרדוף. ואמרו חז"ל דין אמת לאמתו לאפקי [להוציא] דין מרומה, ויען אשר ראיתי מקצת אנשים שכותבין נכסיהם לאחרים, יהודים או עכו"ם, ואחר כך לווים, וכשבא המלוה לגבות חובו, מזה להוציא השטר ותולה נכסיו באחרים... מצינו בדברי חכמים שבטלו עצת המערימים... וכהנה רבות בתלמוד כל מי שמכוין להערים ולהפקיע תקנת חכמים ולעשות עוול לחברו, לכדום חכמים בערמם, ועמדו נגדו להפר עצתו ומחשבתו הרעה, ונדון אנו ונלמד דבר מדרב, כי חכמי התלמוד לא הספיקו לכתוב כל הנוגדות העתידות לבא המתחדשות בכל יום, אלא שהבאים אחריהם יוצאים בעקבותיהם ומדמין מילתא למילתא..."³¹

ואולם, קיים חשש, שאם חינתן לחכמי ההלכה רשות רחבה מדי לבטל עיסקאות שנעשו, בטענה שהן בדויות ושכוונת המעביר להכריח נכסים, עלולה רשות זו לפגוע בקשרי משא ומתן. לכן צריך למצוא איוון נאות בין שתי המגמות. נדמה, שבניגוד לחכמי הלכה אחרים, כגון הרא"ש בדברים שהבאנו, העדיף רבנו תם משא ומתן בטוח ונמנע ככל האפשר מלבטל עיסקאות בטענה שהן פיקטיביות. הוא אף צמצם את ההלכה, האומרת שאפשר לבטל עיסקאות כגון אלה, וכשבא לפניו שטר מברחת, פסק שהשטר בריקיום ואין לבטלו. סבור היה, שאם ההעברה כשרה, ולמעשה התכוון המעביר להעביר את נכסיו לאחר, ואולם המניע שלו היה למנוע מנושה לגבות מנכסיו, ההעברה תקפה, והמניע הבלתי-כשר אינו פוגע בה³².

27. ראה טור ח"מ סי' סז סק"ג ובי" שם.

28. תוספות כבא בתרא, קמ"ב ד"ה ואין: תוספות מכות ג, ב ד"ה איכא.

29. ספר הישר, חרושים, סי' קלח: וראה גם תוספות גטין לו, ב ד"ה דאלימי: ספר הישר, שם סי' קכג.

30. שו"ת מהר"ם ד"פ עב; שם, קמו, שם תקצ; שו"ת הרשב"א ח"א, אלף כז; שם, ח"ב קעג; שם, שיג; שם, ח"א קסט; שם, תקסא; שו"ת הריב"ש חצא; שו"ת מהר"ח א"ו קפ; שם, רנא.

31. שו"ת הרא"ש ע"ה, ג.

32. תוספות כחוכות ע"ה, א, ד"ה עשאו; שו"ת מהר"ם ד"פ פ; פסקי הרא"ש כחוכות פ"ה סי' ג; שו"ת הרא"ש, שם, ט, א, שו"ת הרשב"א ח"ה פה; חידושי הריב"א, כחוכות ע"ה, א, ד"ה אמר; שו"ת

הרא"ש, שחלק על דברים אלה, הביא דברי רבנו תם כתב: "ולי נראה שהוציאו שיטת הש"ס ממשמעותא..."³³. רבנו תם העדיף תמיכה בהלכות מסחר תקין מתמיכה במה שנואה כעשיית צדק וישר, בדומה לעניינים אחרים המוזכרים במאמר זה³⁴.

המצרנות הריהי מוסד משפטי שהתפתח בכמה שיטות משפט, המבוסס על מה שנואה למחוקק כעשיית הישר והטוב³⁵. זכות בר-מצרא משמעה, כי במקרה של מכירת נכס ניתנת זכות קדימה לקנייתו לשכן שרכושו גובל בנכס. המשפט העברי והמשפט המוסלמי³⁶, בניגוד למשפט האנגלי³⁷, מכירים בזכותו של המצרן על הנכס. זכות בר-מצרא קיימת, כאשר המוכר מקבל את מלוא התמורה בעד הנכס. מטרת החוק ברורה: לאפשר לבעל הנכס הגובל ברכוש הנמכר לרכוש את הנכס שמצוי בשכנות לחלקו. אף שהבסיס לזכות זו היא עשיית "הישר והטוב", יש בה משום פגיעה במוכר: הפעלת זכות המצרנות גורמת לאי-וודאות במקח וממכר ומצמצמת את זכותו של אדם למכור את נכסיו כראות עיניו. יתר על כן, הפעלת זכות זו עשויה להיות בלם נגד קניית מקרקעין, כיוון שקונה פוטנציאלי יהסס לקנות נכס, מחשש שהעיסקה תבוטל כתוצאה מתביעת מצרן³⁸.

בספרות ההלכתית דיני בר-מצרא מפותחים מאוד, והם נידונו גם להלכה וגם למעשה. כבד בחקופת התלמוד היו האמוראים ערים לקשיים, העשויים לנבוע מהרחבת-יתר של זכות המצרנות, ולפיכך סייגו את הכלל, ומנו מקרים שונים, שדיני המצרנות לא חלו עליהם³⁹. ברם, הגבלות אלו היו חלקיות מאוד, ועקרון בר-המצרא הפך להיות אחד העקרונות ההלכתיים החשובים. רבנו תם ניסה לצמצם, בדרך זו או אחרת, חלק מן ההגבלות שנערמו על מוכרים וקונים כתוצאה מן השימוש בכלל הלכתי זה. הוא עשה כך בכמה תחומים. ניסה לצמצם את תחולת דיני המצרנות לשדות בלבד, ולא לבתים. ולפחות שניים מתלמידיו פסקו כך בעקבותיו, ברם לא התקבלה דעתו בדרך כלל⁴⁰. בדינו בשאלה זו עולה בכירור גישתו

הריב"א י; שו"ת הריב"ש, קמב; שו"ת מהר"ח א"ו קנד; שו"ת מהרי"ק כב.

33. שו"ת הרא"ש ע"ה, ג.

34. ראה הדיון הבא על מצרנות ועל יד הערות 54, 55, 58, 61.

35. למשל, החוק ההודי (Hindu). ר' International Encyclopedia of Comparative Law כרך ה פרק ב, עמ' 11.

36. ראה ש' בן-שמש "זכות המצרנות ומקורותיה במשפט העברי והמוסלמי", משפט וכלכלה ג, (תשי"ז) A.P. Rose Pre-emption and its; 105 עמ' International Encyclopedia etc., : 229—217 Development in Palestine, International and Comparative Law Quarterly vol. 30 (1981), 197—300. Farhat J. Ziadeh, Land Law and Economic Development in Arab Countries, American Journal of Comparative Law, vol. 33 (1985), p. 93 at pp. 99—101.

37. לכן בזמן המנדט, גישת השופטים האנגליים לזכות זו הייתה שלילית. "נהגו ביהמ"ש בהקפדה רבה וכיאררו את דיניה באור מילולי, תוך כוונה להגביל את הזכות ולצמצמה עד כמה שאפשר מתוך נימוק שווהי זכות שאינה מתאימה לזמננו", א' בן-שמש, חוקי הקרקעות במדינת ישראל, (תל-אביב, תשי"ג) עמ' 88.

38. לדוגמה, לפני חקיקת חוק המקרקעין בשנת תשכ"ט (1969) ככנסת, כשהמגילה הייתה החוק הקובע בנדון, הייתה הכרה בזכות המצרנות; ואולם הן שופטי המנדט והן שופטי מדינת ישראל ניסו לצמצם את תחולת דיני המצרנות ככל האפשר. מוסד המצרנות לא נראה למחוקק הישראלי העצמאי, וכשנחקק חוק מקרקעין חדש בשנת תשכ"ט—1969, בא וביטל זכות זו.

39. ב"מ קח א—ב.

40. ספר הישר, התשובות, סי' לב; או"ז ב"מ שנט; תוספות ב"מ קח, ב ד"ה ארעא; תשובות מיימוניות, קנ"ג, סי' י; פסקי הרא"ש, ב"מ פ"ט סי' לד; שו"ת הרשב"א ח"ב, קמ"ה; שו"ת הריב"ש שצו; שו"ת מהרי"ל

עז; תרומת הרשן שלח; שם, שם.

השלילית לדיני המצרנות בכלל: "על השדות אנו כושין, ואין לגלגל עליהן בתים כיוון דאיכא לאיפולוגי"⁴¹.

פרשנותו של רבנו תם גרמה לצמצום ההגבלות על מוכר נכס גם בנוגע להלכות אחרות בעניין מצרנות. בגמרא נפסק⁴², שאין לו ליהודי למכור קרקע שלו לגוי, כי הגוי הקונה עשוי לגרום הפסד ליהודי הגובל בקרקע שנמכרה, וכי יש לנדות מי שמוכר לגוי. רבנו תם מסביר איסור זה — בניגוד לפוסקים אחרים⁴³ — כאיסור, שחל רק כאשר יש קונה יהודי, שמוכן לתת למוכר את מלוא הסכום שקיבל מהגוי; אם אין היהודי השכן מוכן לעשות כן, מותר לכתחילה למכור הנכס לגוי⁴⁴, ואין חיוב למצור. פסק זה היה בניגוד לחכמים אחרים, שקבעו שאין למכור לגוי אף אם ברהמצרא הציע סכום פחות ממה שהציע הגוי.

רבנו תם צמצם את זכות המצרנות גם בעניין נוסף. הגמרא⁴⁵ קובעת, שאם מכר את הנכס לשותפו, אין בנכס דין מצרנות לטובת השכן הגובל. רש"י פרש את הדברים כפי שנראו מהקשר הסוגיה, דהיינו, שמדובר בשותפו לשדה הנמכר. אם אחד השותפים במקרקעין רוצה למכור את זכותו בשותפות לשותפו, אין בעל המצר יכול לבוא ולטעון אני קודם, ולבטל את המכר. משמע, שמדובר רק בשותף באותה קרקע, ולא באנשים שהם שותפים סתם. כגון בעסקים⁴⁶. ואולם, רבנו תם לא קיבל פירוש זה, והרחיב את מושג השותפות גם למקרה בו השותפות הינה בנכס אחר, ללא קשר עם הקרקע הנמכר. לדעת רבנו תם ככגון זה אין ברהמצרא יכול להוציא את הנכס מן השותף⁴⁷. על ידי פירוש זה הצליח רבנו תם להרחיב את אחד היוצאים מן הכלל של דיני המצרנות ועל ידי כך להחליש את זכויות ברהמצרא⁴⁸.

כבר בתקופת התלמוד היתה רווחת הגישה, שמי שלא שילם את מס הכרזא, לא יותר לו לסחור בעירו⁴⁹. השאלה, אם אדם זר רשאי להיכנס לעיר, לגור או לסחור בה, כאשר הוא מוכן לשלם את המס, עוררה חילוקי דעות בין הפוסקים. רש"י סבר, שאין להחיר זכות כזאת⁵⁰. רבנו תם חלק על אביו זקנו ופסק, שאין להכיר בזכות בני עיר לצמצם את זכויותיהם של זרים לבוא ולסחור בעיר. מי שרוצה לשלם את המס, זכותו לבוא ולסחור. גישה זו מצדדת במסחר חפשי ובפתיחת השערים⁵¹.

ברוח דומה רבנו תם נקט בהקילו על אדם המביא סחורתו לעיר שאינה עיר מגוריו. יש הגבלות מסוימות במקרים אלה. ברם, כבר בתלמוד נפסקה הלכה, שלעתים בניסיונות מסוימות ראוי להקל. לדוגמה: כאשר אדם חייב להיות בעיר זרה זמן מה כדי לגבות חובותיו, ועליו להתפרנס בעיר עד שיבצע זאת, כבר נפסק בתלמוד: "זילו זבנו שעור חיותייכו עד דעקירתו אשראי דידכו ואזליתו" (=לכו מכרו שיעור פרנסתכם עד שתעקרו אשראי שלכם ותלכו)⁵². מדברים אלה משתמע, שמותר להם לסחור עד שיעור פרנסתם, ותו לא. רבנו תם

41. ספר הישר. שם; א"ר"ז שם.

42. ב"ק ק"ד, א; ב"מ קח, ב. 43. ראה שיטה מקובצת לבכא קמא ק"ד, א.

44. תוספות ב"ק ק"ד, א ד"ה עד; שו"ת מהר"ם ד"פ תתקע. 45. ב"מ, שם.

46. רש"י ב"מ קח, ב ד"ה בלא אכרזתא. 47. פסקי הרא"ש, ב"מ פ"ט ל—לא; תרומת הדשן שלה.

48. היו גם חכמי הלכה אחרים, שהרחיבו את מושג השותפות. ראה דברי רב האי גאון שהוכחו בפסקי 'הרא"ש, שם; רמב"ם הלכות שכנים פ"ב ה"ה ומ"מ שם; נמוקי יוסף לב"מ קח, ב בשם הרשב"א והר"ן; טור שו"ע חו"מ מט.

49. ב"ב כא, ב. 50. הגהות הרא"ש ב"ב פ"ב ס"י יב.

51. מרדכי ב"ב תקי"ז והגהות מרדכי שם; שו"ת מהר"ם א"ר"ו רכו; שו"ת מהר"ק קב; שם, קצא (קפו); ב"י חו"מ קנו. "החלק השני". 52. ב"ב כא, ב.

התנגד לפירוש מצמצם זה, ואיפשר גם פרנסה ברווח. הוא הקל כדין — למרות דברי התלמוד המפורשים, וזה לשונו: "דלאו שיעור חיותן קאמר בלבד, שא"כ למחר הם מתים ברעב. אלא שיעור כדי שיריותו כדי מזונתו ועל פי בית דין ואין מדקרקין בדבר להחמיר עליהם יותר מדי"⁵³. לפנינו דוגמה נוספת לגישתו בדבר צמצום מגבלה על תחרות מסחרית. אין חולקים על ההלכה, שכופין על מידת סדום⁵⁴. דין זה, שניתן לכפות אדם לוותר על זכויותיו לטובת אחר, מתערב בזכויות המוקנות של בעל זכות ומצמצם את חופש הפעולה שלו. הכלל הוא, שאין לכפות על בעל הזכות, אלא אם אין לו שום הפסד מכך. נשאלת השאלה: מה התנאי המוקדם לתחולת "כופין על מידת סדום"? היינו, שבעל הזכות לא יצא מופסד אפילו במשהו. השאלה עוררה מחלוקת עקרונית. בלי להיכנס לפרטיה נציין, שמי שנותן פירוש רחב ל"הפסד", והמוכן לכלול בו דברים רבים, מונע את החלת הכלל "כופין על מידת סדום". מי שמצמצם את הכלול ב"הפסד", הריהו מרחיב את האפשרות, שיכוא אדם זר ויפגע בזכויות הקנייניות של בעל הנכס. ראש המצדדים בהרחבת הגדרת המושג "הפסד" — ועל ידי כך בצמצום הפעלת הכלל של "כופין על מידת סדום" — היה רבנו תם. גישתו היתה קיצונית עד כדי כך, שכמעט עשה את הכלל של "כופין על מידת סדום" פלסטר⁵⁵. עמדתו נוגדת עמדתם של ראשונים אחרים. גישה זו של רבנו תם מגינה על בעל הזכות הקניינית על פי דין בצורה נמרצת. הוא דחה, במידת האפשר על פי ההלכה, את הניסיון לחבל בסדר המשפטי התקין והרגיל, לעומת פוסקים אחרים, שהסתמכו על טענות המבוססות על מוסר וצדק, אשר פסקו באופן שפגע בחיי המסחר התקינים.

כלל נוסף, המבוסס על רגש הצדק ועל ההתחשבות בזולת, הוא זה של "עני המהפך בחררה"⁵⁶. על פיו אסור לו לאדם ליטול נכס לעצמו, כשאחר מהפך בו כדי לזכות בו. ואף על פי שחבירו עדיין לא קנה את הנכס, הרי כיוון שהוא מתעניין בו כדי לרכשו, מי שנוטלו לפניו נקרא רשע. הלכה זו פוגעת במידת-מה בתחרות כלכלית, היא נותנת זכות-יתר לאחד ובהא למנוע תחרות של אחר. היו חכמי הלכה — כגון רש"י⁵⁷ — שנתנו לדין זה פירוש רחב, ולפיו אסור להתחרות על נכס בכל אופן, ואפילו כאשר ה"עני" עומד לזכות בו מההפקר או עומד לקנות את הנכס מאחר וכדומה. אולם היו שצמצמו במידת-מה את תחולת הדין, ובראש המצמצמים — רבנו תם⁵⁸. לפי רבנו תם הזוכה מן ההפקר אינו נכלל בכלל זה. גישתו בעניין זה עולה בקנה אחד עם מגמתו לתת יתר תוקף לזכויות על פי דין ולאפשר תחרות גדולה יותר⁵⁹.

עניין אחר, שיש לו פן משותף לשאלת "עני המהפך בחררה", הוא זה של "מי שפרע". על פי דין, כל עוד מעשה הקניין בין שני הצדדים לא נגמר, מותר להם לחזור בהם מהסכמתם לעיסקה. חזרה זו אינה יפה, לעתים, בעיני חכמים, ולכן כבר במשנה נקבע, שהחזור בו תחול

53. מובא במ"מ הלכות שכנים פ"ו ה"י.
 54. ראה א' ליכטנשטיין, "לכירור כופין על מידת סדום", הגות עברית באמריקה, כרך א ת"א תשל"ב, 107; S. Shilo "Kofin Al Midat S'dom: Jewish Law's Concept of Abuse of Rights" Israel Law Review vol. 15 (1980) 49.
 55. תוספות ב"ב יב, ב, ד"ה מעלינן; שו"ת מהר"ם ד"פ תתקמ; שו"ת הרא"ש צו, ב; שם, צח א — ב; וראה שילה שם 60 — 64.
 56. קדושין נט, א. 57. רש"י קדושין שם, ד"ה עני.
 58. תוספות שם, ד"ה עני; שו"ת מהר"ם ד"פ תתט; פסקי הרא"ש, קדושין פ"ג ס"י ב; מרדכי ב"ב תקטו; תרומת הדשן שם; שו"ת מהר"ק כ; שם, קלב.
 59. ברם, השווה דברי ר"ת בחידושי הריטב"א לקדושין נט, א שמהם משתמע, שיש להחמיר על "רשע" ולתחיבו בהחזרת הנכס.

עליו קללת "מי שפרע"; וזה לשון המשנה: "נתן לו מעות ולא משך הימנו (מן המוכר), יכול לחזור בו, אבל אמרו: מי שפרע מאנשי דור המבול ומדור הפלגה, הוא עתיד להיפרע ממי שאינו עומד בדבורו"⁶⁰. לפי ההלכה, אם אחר עשיית ההסכם הלא-גמור מתברר, שאחד הצדדים עשוי להפסיד מאחר שנשתנו השערים לרעתו, החזור בו יהיה נתון לסנקציה של "מי שפרע". גם הלכה זו מפריעה למהלך המסחרי התקין וקובעת סנקציה מוסרית כלפי מי שרוצה לעמוד על זכויותיו המשפטיות ולחזור בו לפני גמר הקניין. גם במקרה זה בא רבנו תם להקהות את עוקצה של ההלכה. הוא צמצם את הכלל וקבע, שאם אחד הצדדים עשוי להפסיד הפסד של ממש, מותר לו לחזור בו, ואין להטיל עליו את הסנקציה של "מי שפרע"⁶¹. רבנו תם פסק כן למרות מימרות תלמודיות, שמהן עולה, שגם אם השער משתנה אסור לו לחזור בו, ואם יחזור בו יקולל קללת "מי שפרע"⁶². גישת רבנו תם באה לחזק את הרגלי המסחר המקובלים לעומת חקיקה, שאמנם מבוססת על הרגשת הצדק והיושר, ואולם היא עשויה לגרום אי-ודאות משפטית בחיי המסחר. אף על פי שקביעות המשנה והתלמוד בנידון ברורות בהחלט, לפי גישת רבנו תם אפשר לצמצם את היקף תחולת הסייג.

ג. סדרי דין

עמדתו המצדדת בפיתוח מרבי של המסחר עולה גם מדיונו בענייני הפרוצדורה של המשפט. אף בנושא זה נמצא פסיקה תקיפה, חדשנית וחד-משמעית, המחשבת התחשבות יתרה באיש העסקים, שהוא בדרך כלל הצד החזק במשא ומתן.

חידוש אחד של רבנו תם נוגע לעמדתו, שבאה לאשש נוהג שנתן תוקף למוסד ההרשאה, ועזר להרחבת השימוש בה. מבחינה טכנית, כדי שיוכל בעל הדבר לתבוע, היה צריך להקנות את נושא התביעה בקניין אגב קרקע. נשאלת השאלה, מה דינו של מי שאין לו קרקע? דיונים נוקבים נערכו בנושא זה עד שבא רבנו תם, והרחיב אחת מדרכי ההקנאה שפותחו לפניו. דברי הראב"ן בדבר דרך כתיבת הרשאה על ידי הודאת המרשה שיש לו ארבע אמות קרקע היו ידועים, אך לא ברורים די צורכם. רבנו תם אימצם והוסיף להם נופך חשוב משלו: ההודאה תקפה "אפילו יש כמה עדים שמכחישים אותו הרי הודאת בעל דין כמאה עדים דמי"⁶³. בכך סילק רבנו תם כל ספק בנוגע לאפשרות של כל אדם לתת לאחר הרשאה תקפה ואיפשר עשיית הרשאה בקלות מרובה. בעל הדין לא חויב אם כן להופיע בעצמו בתביעתו, גם כאשר הכחישו עדים את בעלותו על קרקע, ולכאורה אין לו אפשרות להעביר את זכות תביעתו למורשה.

בין חידושי הרבים של רבנו תם שהביאו לקידום חיי המסחר יש למנות גם את נוהגו למנות גוי כמורשה לגביית חובות⁶⁴. האפשרות לנהוג כן היתה שנויה במחלוקת הקשורה בדיני הקניינים והשליחות בנוגע לגוי⁶⁵. רבנו תם הרחיב את יכולתו של האדם להשתמש

60. משנה כ"מ ד, ב. על נוהג דומה כעמים אחרים ראה: Sohm, Institutes of Roman Law 3ed (Oxford, 1907) 46.

61. תוספות כ"מ מז, ב. ד"ה אי; תוספות בכורות יג, ב. ד"ה הכי; תוספות כתובות צג, א. ד"ה עד.

62. כ"מ מח, ב—מט, ב; ירושלמי כ"מ פ"ד ה"ב.

63. תוספות כ"ב מד, ב. ד"ה דלא הוה. וראה גם תוספות כתובות נד, ב. ד"ה אף על פי; תוספות ב"ק קד, ב. ד"ה אגב; ספר הישר לר"ת, החידושים, סי' תשל"ט; נ' רקובר, השליחות וההרשאה במשפט העברי, (ירושלים, תשל"ב), עמ' 278 ואילך.

64. תוספות קדושין ג, א. ד"ה ואשה; מרדכי, ב"ק סי' עא; טוש"ע חו"מ קנג סק"ג; שו"ת הריטב"א טו.

65. שו"ת מהרש"ם חו"מ נט; ים של שלמה ב"ק פ"ז סי' יג.

במורשים, ואפילו במורשה גוי. פסק זה סייע במיוחד בקידום ענייני הלוואות. הלכה מקובלת היא, שמסדרין לבעל חוב, היינו משאירים בידי החייב נכסים מינימליים, שאין לו לנושה זכות לגבות מהם. דין זה מקובל על הפוסקים רובם ככולם כהלכה מחייבת⁶⁶. ברם, רבנו תם חריג מהם, בפסקו, שאין מסדרין לבעל חוב. לדעתו, מותר לגבות מן החייב את הכל, ואין משאירים בידו כלום. המעיין בסוגיה תלמודית זו יראה, שמשתמע ממנה וממסקנתה, שההלכה היא שמסדרין לבעל חוב⁶⁷. ואולם רבנו תם פסק לפי דרכו, בנמקו דבריו בנימוקים מנימוקים שונים שלא תמיד הם משכנעים במיוחד⁶⁸. גישת רבנו תם נותנת בידי איש העסקים החזק, הנושה, זכויות מרחיקות לכת, שרוב הפוסקים לא העניקו לו⁶⁹.

רוב הפוסקים קבעו, שאסור לו לנושה להיכנס לביתו של החייב כדי לגבות את חובו⁷⁰. בדרך של אינטרפרטציה, אולי מגמתית, הסיק רבנו תם, בניגוד לחכמי הלכה אחרים, שהאיסור על כניסה לביתו של החייב מכוון רק למקרה של נטילת משכון, ואולם במקרה החשוב יותר והשכיח יותר, של גביית חוב, מותר לו לנושה להיכנס לבית החייב⁷¹. ייתכן שפסיקה זו, המתירה כניסה לבית החייב, החוסכת את טרחת המלווה ללא חשש מעבירה של "לא תבוא אל ביתו..."⁷², מתאימה לחוק, שהיה נהוג בצרפת כמאה השנים עשרה ואושר בידי לואי השישי בשנת 1134. בפסיקתו לתושבי פריס⁷³. כאמור, גם פסיקה זו לא נתקבלה, ורוב הפוסקים לא גרסו כרבנו תם.

ד. הקלות בענייני איסור והיתר

לדעתנו, רבנו תם הוא בין חשובי המקילים בענייני איסור והיתר, במקום שהקלות אלו מעודדות את חיי הכלכלה ופריחתם. ואף שבדרך כלל אין להגיע למסקנה שנמנה רבנו תם עם הפוסקים הידועים בנטייתם להקל, נראה, כי כמה שנוגע לעניינינו, דהיינו תחום חיי המסחר, הוא בולט בנטייתו להקל. קו זה בפסיקתו ניכר במיוחד בשלושה עניינים: יין נסך, ריבית ושבת, אך נמצא הוא גם בעניינים אחרים. יש חילוקי דעות בין החוקרים בנוגע לשאלה, אם עיסוק היהודים בגידול ענבים וכתעשיית היין היה בעיקר לשם תצרוכת עצמית, או שמא גם במידה רבה לשם מסחר⁷⁴. אפילו אם לא עסקו היהודים בהיקף של ממש בסחר ביינות, היה היין בעל חשיבות כלכלית, מאחר שהיה נהוג לפרוע חובות בתשלום שווה כסף ולא רק כסף, היינו נכסים בעין. פירעון

66. ראה ש' שילה, "עכסי החייב שאינם ניתנים לתפיסה במשפט העברי" משפטים ב (1970), 71—80.

67. כ"מ קיג א—ב, קיד.

68. ספר הישר, חידושים, סי' תרכ; תוספות כ"מ קיד, א, ד"ה מהו שיסדרו; שו"ת מהר"ם, ד"פ נא; שם, תש; פסקי הרא"ש כ"מ פ"ט סי' מו; שו"ת הרשב"א ח"א תתא; שם, ח"ד קי; מרדכי כ"מ סי' תב; טוש"ע חו"מ סי' לו; תשובות מ"י משפטים נה; תשכ"ץ ח"ג שא.

69. רמב"ם, הלכות מלוה ולוה פ"א ה"ז; שם, פ"ב הלכות א—ב; הלכות ערכין וחרמין פ"ג ה"ד ואילך; שו"ע חו"מ סי' צז סעיף כג.

70. רמב"ם, הלכות מלוה ולוה פ"ג ה"ד; סמ"ג, לא תעשה, קפו, מצות עשה צג; טור ושו"ע חו"מ סי' צז; ערוך השולחן חו"מ סי' צז ס"ק כ"ב.

71. ראה בפרוטרוט, מ' אלון חירות הפרט בדרכי גביית חוב במשפט העברי (ירושלים, תשכ"ד), פרק רביעי, במיוחד, עמ' 59—62 שם.

72. דברים נד, י. ראה ש' אלבק, שם, עמ' 120.

73. ראה אלבק, שם, 113, 124, ואורבך, שם 46, 62, 180. לעומת: H. Soloveitchik, "Can Halakic Texts Talk History?" AJS Review Vol. 3 (1978), 153—196.

חוב על ידי מסירת חביות של יין לנושה, היתה דרך מקובלת לסילוק החוב. רבנו תם שפע היתרים בענייני יין נסך.

והרי — בקיצור נמרץ — ההיתרים העיקריים של רבנו תם כנידון: (1) היתר הגעלת חבית שהיה בה יין נסך על-ידי פתיחת אחד משוליה ושפיכת רותחים לתוכה והפיכת המים על שוליה אילך ואילך. למעשה, אין כאן הגעלה, ואף לא עירוי מכלי ראשון⁷⁵; (2) יין שהובא ממקום למקום על ידי גוי, הותרה שתייתו ללא חשש לזיוף חותמות בידי הגוי⁷⁶; (3) היתר קניית נאדות חרשים מן הגויים ללא צורך בעירוי או בהגעלה⁷⁷; (4) יין שנגע בו גוי על ידי דבר שלא בכוונה — מותר בשתייתו⁷⁸; (5) יין שנגע בו גוי קטן, מותר בהנאה⁷⁹; (6) היתרים שונים לענין כרזא (הפתח הצר בחבית שפותחים, כדי שיצא היין ממנו), כגון פתיחת כרזא על ידי גוי ויהודי, או נדנדו כרזא על ידי גוי בלבד⁸⁰; (7) ניצוק, היינו עירוי היין מכלי לכלי, בעת שהקילוה נוגע בשני הכלים, אינו חיבור גם לענין איסור יין נסך, ויש לפסוק בו לקולא⁸¹; (8) סתם יינם אסור בשישים, ולא במשהו⁸², ומותר בהנאה⁸³; (9) אין לחשוש לחיצנים של איסור שנשארו בחבית⁸⁴; (10) חידושו המרחיק לכת לענין המשכה: העניין נידון בהרחבה רבה אצל סולובייצ'יק⁸⁵. מכל האמור לעיל עולה בבירור נטייתו להקל בענייני יין נסך⁸⁶.

רבנו תם תרם תרומה מיוחדת במינה לכיסוסו ופיתוחו של העיסוק החשוב ביותר של יהודי אירופה בימי הביניים — הלוואות בריבית⁸⁷. שלא כבעניינים אחרים, בנוגע להלוואה בריבית היה רבנו תם מוכן להצהיר בגלוי על מדיניותו המכוונת למען מציאת היתרים:

75. תוספות ע"ז לג, ב, ד"ה קנסא; תוספות זבחים צה, ב, ד"ה עירה; שו"ת הרא"ש יט, ג, ז — ח, יא; שו"ת הריטב"א קכט.
76. תוספות ע"ז לא, ב, ד"ה השולח; תוספות, שם, סא, א, ד"ה המטהר; תשב"ץ ח"ג פט; שו"ת יכין וכונו ח"א קיט.
77. תוספות ע"ז לב, ב, ד"ה כך; תשובות בעלי התוספות כ"ג.
78. תוספות ע"ז נו, א ד"ה ה"ג; שם, ס, ב, ד"ה מעשה; ספר הישר, חידושים, תשו; שם, תשל"ז; שו"ת מהר"ם ד"פ תקי; פסקי הרא"ש פ"ד סי' יד; תשב"ץ (האשכנזי) שעח; שו"ת מהרי"ל לה.
79. תוספות ע"ז נו, ב, ד"ה לאפקי; ספר הישר, חידושים תשכ"ח; תשובות בעלי התוספות, קכב; תשובות מ"י קדושה (מאכלות אסורות) ט; שו"ת מהר"ם ד"פ רה; תשב"ץ ח"ב מה.
80. תוספות ע"ז ס, א, ד"ה זיקא; ספר הישר, התשובות, נג, א; שם, נד, א; שו"ת מהר"ם ד"פ שד; מרדכי ע"ז סי' תחמ"ו.
81. תוספות ע"ז עכ, ב, ד"ה אמר; ספר הישר, התשובות, עו, ד; ספר הישר, החידושים, תשי"ג; שם, תשיט; שו"ת מהר"ם ד"פ שד; מרדכי ע"ז, תחמו; שו"ת מהרי"ל יח; תרומת הדשן רד.
82. תוספות ע"ז עכ, ב, ד"ה אמר להו; שם, עג, א, ד"ה יין; ספר הישר, תשובות מב; ספר הישר, חידושים תעא; תוספות, בכורות כב, א, ד"ה יתיב; שו"ת מהר"ם ד"פ שעג; שו"ת מהר"ם ד"ל שכ; מרדכי ע"ז תתנו; הגהות אש"י ע"ז פ"ה סי' כח; שו"ת הריטב"א קכט; שו"ת הריב"ש רמה; שם, תלג; שו"ת מהרי"ל קפו; שם, קפז.
83. תרומת הדשן קכט. 84. ספר הישר, תשובות עו, א; שם, עו, ג.
85. ספר הישר, חידושים תשד ומאמרו של סולובייצ'יק, שם, מעמ' 173 ואילך. וראה כמה וכמה היתרים של רבנו תם, המובאים אצל אלבק, שם, 124 — 125. ויש להוסיף העניינים הנדונים בשו"ת הריטב"א קכט; שו"ת מהר"ם ד"פ שעג, שם, ד"ל, שנ; תוספות ע"ז עכ, ב, ד"ה אמר להו; מרדכי ע"ז תתנו; שו"ת ר"ח אר"ז ט.
86. ברם, ראה דברים שמביא הריב"ש בשמו של רבנו תם, שמהם משמע שהוא מחמיר לענין הצורך במפתח או חותם לעניני יין נסך, שו"ת הריב"ש תלה. ברם השווה שו"ת יכין וכונו ח"א קיט; שו"ת הרא"ש יט, יג, וכן מהרי"ק מביא דעה של ר"ת, המחמירה ואוסר דריכה על ענבים יחד עם גוי. שו"ת מהרי"ק לב, ראה, למשל, משפטו הראשון של ח' סולובייצ'יק בספרו הלכה, כלכלה ודימוי עצמי — המשכנתאות
- 87.

"מצוה מן המוכחר לתו; מחיה לבני ברית"⁸⁸. על סמך גישה זו מצא דרך להחיר הלוואות בריבית ליהודים כשגוי באמצע. לווה ישראל שביקש הלוואה יכול לשלוח משכון על ידי נכרי, ולא חשוב הדבר, מי הוא הגוי. חידוש זה היה מנוגד לנוהג, שלפיו הקפידו שהגוי לא יהיה קשור בקשר גלוי ללווה⁸⁹.

לאור קביעה עקרונית זו הלך רבנו תם צעד נוסף, המבוסס על גישתו הכללית בעניינים אחרים. רבנו תם פסק, שאם אדם טוען שמה שהמלווה תובע ממנו הריהו ריבית ולכן אסור לו לשלם, ואילו המלווה טוען, שהעיסקה נעשתה בצורה שאינה נגועה באיסור ריבית — יש לקבל את גירסת המלווה, ואפילו ללא שבועה. מאמינים למלווה, שהעיסקה נעשתה בהיתר, הטעם נעוץ ככלל ההלכתי של "לא שביק היתירא ואכיל איסורא". בלשון אחרת: חזקה על אדם שיש בידו לעשות פעולה בדרך מותרת או בדרך אסורה — שיבחר לעשותה דווקא בדרך של היתר, ולא בדרך של איסור⁹⁰.

אף פסק רבנו תם, שהלכתא כרב נחמן בטרשא, היינו שמותר למכור סחורה באשראי בסכום העולה על שווייה של הסחורה; ואין בכך משום איסור ריבית⁹¹. ולענין ריבית חידש רבנו תם חידוש נוסף; בניגוד לפוסקים אחרים⁹² פסק, שאין חילוק בין שדה לבית, ובשניהם גם בבית, יכול המלווה לאכול בנכיתא. היינו, למעשה, המלווה יכול לדור בבית שהלווה עליו⁹³. שהייתו בבית הלווה אינה נחשבת ריבית אליבא דרבנו תם.

בעקבות רבנו דוד ורש"י הכיר רבנו תם והתיר את המוסד של העברת משכון שקיבל מלווה יהודי מידי לווה גוי, והעבירו לאחר מכן ליהודי. לפי לשון המקורות מדובר בהלוואה שבין יהודים; ברם, כפי שסולובייצ'יק מסביר, למעשה מדובר במכירת חוב. ואף שלכאורה יש בהעברה זו מידיו של יהודי ליהודי אחר משום ריבית, סמך רבנו תם את ידיו על היתר זה⁹⁴.

בספר התרומות מוזכרת מסורת בדבר קולות נוספות של רבנו תם בענין ריבית; מאחר שדברים אלה אינם מובאים מפי חכמים אחרים, ספק אם אפשר ליחסם לו בוודאות. וכבר סולובייצ'יק עמד על הבעייתיות שבדבר⁹⁵. "בפני אלה המוכנים לקבל את דיווחו של ר' שמואל עולה תמונה מפורטת יותר ומלאה של מעשה ר"ת: הוא טיפל בכל ארבעת הבעיות של הלוואה בריבית — אשראי תוך יהודי ("מתווך-קש" נכרי), בטחונות תוך יהודיים

- כימי הביניים (ירושלים, תשמ"ה) "הלוואה בריבית היתה מקור מחיה ראשון כמעלה ליהודי אירופה כימי הביניים", שם, עמ' 5.
88. אר"ז ב"מ סי' רב; שו"ת מהר"ם ד"פ תשצו; מרדכי ב"מ שלח; שו"ת מהרי"ק, טז; וראה סולובייצ'יק, שם 67 — 68.
89. ראה סולובייצ'יק, שם, הערה 31. למראה המקומות לענין היתר העקרוני לקחת ריבית מגוי בזמן הזה ראה שו"ת מהרי"ו לח, זאת ועוד: רבנו תם נמנה עם המתירים לקחת ריבית ממשומד. ראה שו"ת מהר"ם, ד"פ תשצט, ולענין היתר הלוואת בריבית כשהאחריות על הנותן, ראה תרומת הדשן שב.
90. שו"ת מהר"ם, ד"פ, שפד; שו"ת הרשב"א ח"א תתעא = שו"ת מהר"ם, ד"פ, קמו = שו"ת מהר"ם ד"ק, נו.
91. תוספות ב"מ סה, ב, ד"ה והלכתא; ספר הישר, חידושים, תקעט; שם תקצב. וראה סולובייצ'יק, שם, עמ' 9 הערה 1.
92. רש"י ב"מ סד, ב, ד"ה קא משמע לן; רמב"ם, הלכות מלוה ולוה פ"ו ה"ו, ומגיד משנה שם.
93. תוספות ערכין לא, א, ד"ה והתניא; תוספות ב"מ סד, ב, ד"ה ולא; אר"ז ב"מ קעה; שו"ת הרא"ש יג, ז; שו"ת זכרון יהודה סא; וראה אלבק, שם, 121.
94. לענין ראשית הדברים באשכנז, ראה הפרק בספרו של סולובייצ'יק שם; בנוגע לשיטת רבנו תם ראה בספר הנ"ל, עמ' 72 — 73.
95. ראה סולובייצ'יק, שם, עמ' 73 הערה 46.

(משכון הממושכן), המערופיא ו־fronting והתיר את כולם⁹⁶. ואפשר, לדעתי, להוסיף גם את גישתו המיטיבה עם המלווה, אם המשכון נאנס. ואף על פי שהיו חכמי הלכה, שפסקו שהלווה פטור מתשלום חובו, אם אבד המשכון, היה רבנו תם בדעה, שעל החייב שהפסיד את משכונו לשלם את כל חובו לנושה, בטענה שהמלווה פטור מאונס, ולכן אין הוא אחראי למשכון⁹⁷.

רבנו תם חידש מרחיק לכת נוסף לטובת נושים, בעניין הלנת המת. למרות האיסור המפורש על הלנת מת⁹⁸, התיר רבנו תם לעכב את קבורת החייב, עד שישולם חובו לנושה. מסורת זו בשם רבנו תם הביא ר' יצחק אור זרוע בספרו⁹⁹. לעניינו לא חשוב הדבר, אם הושפע רבנו תם בנידון מסביבתו הנוצרית¹⁰⁰, או שנעשתה קביעתו בהשפעת רבנו שמריה ב"ד מרדכי, שביחד איתו פסק דין זה¹⁰¹. למעשה, אם כך ואם כך, פסקו של רבנו תם חריג הוא ומרחיק לכת בנטייתו לטובת הנושים. פסק זה לא אומץ אצל חכמי ההלכה¹⁰².

היתר חשוב נתן רבנו תם ליהודי שיש לו עסק עם גוי. בניגוד לפסק מפורש של אחיו, הרשב"ם, פסק רבנו תם, שמותר לקבל שבועה מגוי אף על פי שמדובר בשבועה בעבודה זרה. ההיתר ניתן על סמך המדיניות המוצהרת שהוא כ"מציל מידם" ומותר. נימוק נוסף להיתר נעוץ בגישתו של רבנו תם אל הנוצרים שבסביבתו ואל שבועתם. ההיתר שנידון בספרות המחקרית עזר לאנשי עסקים יהודיים להצליח לגבות חובות וכדומה מידי נכרים¹⁰³. הערכתו המפליגה של רבנו תם לצורכי המסחר עולה גם מפסקו בעניין הלכות שבת. חידוש עקרוני של רבנו תם בתחום דיני שבת השפיע השפעה חשובה על השבת בקהילות ישראל. על פי התלמוד אסור להפליג בספינה פחות משלושה ימים לפני שבת, אלא אם ההפליגה היא "לדבר מצווה"¹⁰⁴. רבנו תם חידש, בניגוד לקודמיו, ש"סחורה חשוב דבר מצווה"¹⁰⁵. דהיינו סחורה כדין מצוה, ומותר אם כן להפליג לצורכי מסחר תוך שלושה ימים לפני שבת.

96. שם. המערופא הוא החוכר או הסוכן היחיד של גויים עשירים; fronting היא הפקדה בסחר של כספי גויים אצל יהודים, כדי שילוו יהודים אותם כשכיל הגויים בריבית. עיסקה זו באה כתגובה להחלטת הכנסייה לאכוף את איסור ההלוואה בריבית על ידי גויים. על שני מוסדות אלה ראה, לאחרונה, את המקומות במפתח שמפנה אליהם סולובייצ'יק בספרו הנ"ל. ברם ראה דברי ר"ת, המובאים בתשובת מהרי"ק קיט (=פסקי מהרי"ק פ), שמהם משתמע, שבעניין מסוים הוא מחמיר ורואה אותו כריבית קצוצה, אף על פי שחכמי הלכה אחרים סבורים, שמדובר רק באבק ריבית.

97. תשובות מ"י, משפטים נו; שו"ת מהר"ם, ד"פ, קפה; שו"ת מהר"ח או"י רנח. אולי אפשר לראות גם בהיתרו של רבנו תם להלוות למשומד בריבית, בניגוד לדעת רש"י ואחרים, פסיקה לכיוון הרחבת פעילות מסחרית. ראה שו"ת מהר"ם ד"פ תשצט.

98. משנה סנהדרין פ"ו משנה ה: "כל המלין את מתו עובר בלא תעשה" וראה גם סנהדרין מו, ב.

99. או"י, פסקי ב"ב קצט; ראה גם הגהות הרא"ש ב"ב פ"ט סי' לב; שו"ת מהרי"ק צב; פסקי ריקנטי סי' תקנו.

100. ראה מ' אלון בפרק השביעי בספרו חירות הפרט בדרכי גביית חוב כמשפט העברי.

101. ראה ח' סולובייצ'יק "Can Halakhic Texts Talk History?" 179—182.

102. ראה אלון, שם.

103. ראה תוספות ככורות ב, ב, ד"ה שמא; תוספות סנהדרין סג, ב, ד"ה אמר; תוספות ע"ז ב, א ד"ה אחר;

שו"ת הרשב"א ח"ז תקכ"ד; שו"ת הרא"ש יח, יא; תרומת הדשן ה, ועיין במיוחד אורבך, שם, פרק שלישי הערה 41; אלבך, שם, 108—109; וראה לאחרונה תשובתו של י" כץ לביקורת של אורבך עליו ועל אלבך, י, כץ הלכה וקבלה (ירושלים, תשמ"ד), 289—290.

104. שבת יט, א.

105. מרדכי, שבת, סי' רנח; וראה גם ראב"ן סי' ס; שו"ת הריב"ש קא; תשב"ץ ח"א כא; תרומת הדשן ה;

שו"ת מהרי"ק מה; י, כץ, גוי של שבת (ירושלים, תשמ"ד) 39.

רבנו תם היה מגדולי הנ. כים את היתר הקיבולת (מלאכה ששכרה משתלם לפי ההספק כדוגמת האריסות), כשמדובר בהעסקת נכרי גם בשבת על ידי יהודי. הדבר נידון הלכה למעשה בנוגע לטביעת מטבעות, מלאכה שאף יהודים עסקו בה. רבנו תם פסק "שמותר לישראל מטביעים להשכיר עכו"ם שיטביעו חלקו בשבת, דבדידהו טרחי וכן התיר לעשות והורה הלכה למעשה"¹⁰⁶. וכבר כתב על כך י' כץ: "כמבואר בהקשר הדברים, הכוונה שהעכו"ם יעשה את מלאכתו בקיבולת, והוראה זו היא אחת המסקנות משיטתו של ר"ת, שסבר, שכל סוגי קיבולת, ולא דווקא שדה, מותרים בשבת. ר"ת ידע, כי בפסקו זה סוטה הוא מן המסורת המקובלת"¹⁰⁷.

בעיה נוספת בעלת היבט מסחרי הקשורה לדיני שבת נפתרה בידי רבנו תם בצורה מיוחדת. מה דינו של תנור (מעין מאפייה למטרת רווחים), אשר נושה יהודי גבה את חציו תמורת חובו — ואילו חציו האחר נשאר בבעלותו של גוי, המשתמש בו גם בשבת? האם יכול היהודי להשכיר את חלקו בתנור לגוי בשבת? על פי מה שנפסק בתלמוד, מותר לעשות כן כשמדובר בשדה, אך לא כשמדובר בבית מרחץ¹⁰⁸. האם דין תנור כדין שדה או כמרחץ? כבר פסקו הגאונים, שדין תנור כדין מרחץ, ואסור ליהודי שהוא בעליו של מחציתו, ליהנות מהפעלת התנור לשם רווחים¹⁰⁹. אמנם נטה רבנו תם לדעת הגאונים, ברם יגע למצוא דרך שיוכל היהודי הנושה ליהנות מן הנכס¹¹⁰. גם כזה ביקש רבנו תם ומצא דרך נאותה, שיוכל הנושה לממש את זכויותיו העסקיות¹¹¹.

ואם הקל בענייני שבת, אין פלא שהקל כשמדובר באיסור השייך לחול המועד, ובמיוחד כשהיה הנושא הנידון כרוך בפרנסה החשובה ביותר של יהודי צרפת בזמנו של רבנו תם — הלוואה בריבית. הוא התיר להלוות בריבית בחול המועד למרות האיסור התלמודי על "פרקמטיא כל שהוא" בחול המועד. הוא פירש את המונח "פרקמטיא" פירוש מצומצם, והתיר את העיסוק בהלוואה בריבית¹¹².

ה. סיום

לא ניסינו להביא רק את מה שנראה תומך בהנחתנו, אולם לאחר עיון מפורט בתורת רבנו תם כמעט שלא מצאנו דברים המתנגדים לתפיסתנו. ברור, שיייתכן שלא היינו ערים לעניין זה או אחר שבו נפסק בניגוד למה שהעלינו; ברם, אף אם ימצא פסק הלכה כזה, נדמה שלא יהיה בו כדי לסתור את בניינו, המבוסס על עשרות פסקי הלכה. מן הפסיקה שהבאנו מתברר כי גישת רבנו תם לחיי הכלכלה והמסחר חדי־משמעות היא: פסיקה, הכאה לעורר את פיתוח חיי המסחר ולהעדיף פתרונות הבאים להרחיב תחרות חפשית לעומת פסיקה הכאה לצמצם אותם. כפי שהצבענו בפתיחת דברינו, מגמות אלו משתלכות יפה בחיי הכלכלה של המאה השתיים־עשרה בצרפת בפרט, ובאירופה בכלל¹¹³. עד כמה היה רבנו תם מודע למגמתיות זו

106. או"י ח"ב כ אות א; תוספות ע"ז כא, ב, ד"ה אריסא; שו"ת מהר"ם, ד"פ, תריט; שו"ת הרשב"א ח"ה ריא.

107. כץ, שם, 65—66. וראה גם ספר הישר, התשובות, סי' ו; שם, סי' מת, יא.

108. ע"ז כא, ב—כ, א.

109. אוצה"ג, שבת, חלק התשובות, סי' כ"ז.

110. או"י ע"ז, קמב; תוספות ע"ז כב, א, ד"ה לא יאמר; שו"ת מהר"ם ד"פ תנב; הגהות מ"י, שבת פרק כ אות א; שו"ת מהר"ם, ד"ל, תא.

111. וראה כץ, שם, 62—63.

112. תוספות מועד קטן יב, ב, ד"ה פרקמטיא; ספר הישר, חידושים, תלב; פסקי הור"ש, מ"ק פ"א סי' כד והגהות אשרי שם; שו"ת מהרי"ק קח.

בפסיקתו — זו שאלה, שייתכן שלא נוכל להשיב עליה לעולם. אף אם אין נזכרות חרף משמעויות, ששיקולים כלכליים עיצבו במידת מה את פסיקתו, ואף אם נסכים לגישה השמה את הדגש בפסיקת חכמי ההלכה בכלל ובפסיקת רבנו תם בפרט על שיקולים הלכתיים עיוניים, הנובעים מתוך מסגרת ההלכה פנימה, העניין אומר דרשני. הקשת הרחבה והמגוונת, שדלינו ממנה את פסקי רבנו תם המצויים בעניינים שונים כל כך הריהי ראייה נוספת למסקנתנו. החוט המאחד את כל הנושאים שהבאנו, שלכאורה אין כל קשר ביניהם — זו המגמה המובהקת לעידוד ופיתוח של חיי מסחר ערים.

ד"ר יעקב ש. שפיגל

ר' יהודה נג'אר*

1. למוד התורה בתונים במאה הי"ח

יש בידינו ידיעות מעטות בלבד על מצב למוד התורה בתונים מתקופת גירוש ספרד ואילך, וכנראה שעד המאה הי"ז למוד התורה בתונים לא הגיע לממדים נרחבים¹. במאה הי"ז ובמיוחד במאה הי"ח הגיע למוד התורה לממדים גדולים. כמקור חשוב למצב הרוחני בתונים משמש יומנו של החיד"א "מעגל טוב השלם", מהד' פריימן, ירושלים תרצ"ד, בו נשתמרו לנו תיאוריו הנאמנים אודות חכמי תונים ומנהגים באותה תקופה. ואלו דבריו שם, עמ' 57: "וקודם להם (לרבנים ר' אברהם הכהן ור' צמח צרפתי) לא היו לומדים תוספות בתונים רק גמרא ורש"י לבד. והרבנים הנז' הפליאו עצה בעיון התוס' ומהרש"ל ומהרש"א בעיון נמרץ. ומאד היו מעמיקים בדברי הרש"ל ומחבכים דבריו. ולרוב חשקם בתורה ערב כפור אחת היו נושאים ונותנים כל כך זמן בדבור מהרש"ל עד שהגיע זמן סעודה המפסקת ושכחו לקנות שום דבר לאכול מרוב טרדתם בלמוד... ולפי מה ששמעתי היום יש קרוב לשלוש מאות ת"ח בתונים. וגם ראיתי נערים בני י"ד שנה מעיינים וחריפים קולעים אל השערה. אך כל עסקם הוא בש"ס ומהרש"א וחידושי שיטות רבני אשכנז וקצת בלשונות הרמב"ם. אך אינם בקיאים כל כך בפוסקים ובעלי תשובה ואין להם זכירה. עד שאני בעוניי שאין לי זכירה היו מחשיבים אותי לזכרן גדול".

ורמז לזה גם בשם הגדולים ערך זרע יצחק: "הרבנים מהר"ר צמח צרפתי ומהר"ר אברהם הכהן מעיינים מופלגים ושוקדים על התוספות ומהרש"ל ומהרש"א בהפלגה... והרב אברהם הנזכר העמיד תלמידים הרבה מעיינים גדולים שלמים וכן רבים". הרי לנו תאור על התפתחות הלמוד בתונים שיסודו ופתחו ר' צמח צרפתי ור' אברהם הכהן. דרך זו התפשטה והקיפה חלקים נרחבים מן הצבור עד כדי כך שגם נערים בני י"ד עסקו בעיון בתוספות במהרש"ל ובמהרש"א.

דרך זו דומה ללמוד התלמוד באשכנז באותה תקופה וקשה להצביע על הבדל ניכר

* מחקר זה זכה לתמיכת מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח. בזה נחונה לו תודתי.

1. עיי' ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, תשכ"ה, ח"ב עמ' 155 ואילך.
2. וראה גם מ"ש ר' שושן הכהן בסקירתו הקטנה על תולדות יהדות תונים בסוף משמרות כהונה לר' אברהם יצחקי, דפוס צלום, תשל"א.